

Foto: pixabay

Migratie, rouw en trauma bij jonge vluchtelingen

Wat is er nodig om hen een goede zorg te bieden?

Geertrui Semeels

Geertrui Semeels is psychologe met een vorming etnopsychiatrie. Ze staat al meer dan 10 jaar aan het hoofd van Solentra (Solidariteit en trauma), waar ze de strategie uittekent om samen met een team van 20 psychologen, over heel Vlaanderen en Brussel via een tweesporenaanpak getraumatiseerde vluchtelingenkinderen een kwalitatieve psychische ondersteuning te bieden.

In 't kort

Om jonge vluchtelingen goede zorg te kunnen bieden, is inzicht in hun leefwereld waarin migratie, rouw en trauma voorkomen, belangrijk. Migreren is veel meer dan verhuizen: alle vluchtelingen gaan door een rouwproces, kinderen voelen zich vaak schuldig en hebben het gevoel hun ouders als ankers te verliezen, gezinsrollen veranderen plots.

Het is voor vluchtelingenkinderen helpend om hen op school aan te spreken op hun veerkracht. Daarbij focus je op wat het kind kan en hoe het in zijn nieuwe omgeving oude vaardigheden terug kan beoefenen. Ouders daarbij betrekken is belangrijk.

Vluchtelingen zijn vaak slachtoffer van traumatische gebeurtenissen. Sommige vluchtelingen verwijst je dan ook best door naar gespecialiseerde traumatherapie. Gun daarbij de ouders en jezelf de tijd om een gedragen hulpvraag te creëren. Voorwaarde is bijvoorbeeld dat de persoon er zelf klaar voor is en hij voldoende positief functioneert om naar de pijnlijke ervaringen terug te gaan. Een efficiënt traumatherapeutisch aanbod werkt samen met actoren in de dagelijkse context van vluchtelingen. De school speelt hierbij ook een geprivilegieerde rol.

Nooit eerder heeft België zo veel asielzoekers als vluchteling erkend als in 2016. Eind 2016 kregen in totaal 15.500 volwassenen en kinderen goedkeuring om in België te blijven. Migratie, verlies en veelal traumatische ervaringen voor, tijdens en na de vlucht hebben onvermijdelijk hun invloed op deze jongeren en hun ouders. Hoe kunnen we goede zorg bieden voor jonge vluchtelingen?

Door de instroom aan vluchtelingen in de reguliere maatschappij komt het CLB, net als andere maatschappelijke spelers, meer en meer in aanraking met kinderen en jongeren uit vluchtelingengezinnen. 'Inzicht krijgen in de leefwereld van jonge vluchtelingen waarin migratie, rouw en trauma voorkomen, is erg belangrijk', zegt Geertrui Serneels van Solentra. 'Zo kan je als CLB jonge vluchtelingen aanspreken op hun veerkracht, maar ook een sleutelrol spelen in het leren lezen van de nieuwe omgeving waarin ze vertoeven en in de vroegdetectie van problemen en doorverwijzing voor behandeling.'

Migreren is véél meer dan verhuizen alleen

Je thuisland ontMuchten is niet niks. Het kan dus verschillende effecten hebben op kinderen en jongeren in het vluchtelingengezin. Migratie betekent alles achterlaten en een breuk in de narratieve draad van het leven van kinderen. Alles achterlaten houdt in dat migreren een gigantische verlieservaring is. Alle vluchtelingen gaan dus door een rouwproces.

Migratie en rouw

Rouwen is een normale reactie op een verlieservaring. Dit rouwproces – zo leert onderzoek ons – mag je niet psychiatiseren of therapeutiseren, want dan komt de rouwende er bekaaid van. Rouw kent verschillende fasen die mensen kunnen doorlopen: ontkenning, boosheid, verdriet, aanvaarding. Zo een proces heeft tijd nodig zodat men komt tot het stadium waarop men kan loslaten, met andere woorden: waarom men het verlies

een plek kan geven zodat er verder kan worden geïnvesteerd in het leven.

De verlieservaring van een vluchteling is multipel en omspant verschillende facetten van zijn/haar identiteit: hij/zij verliest zijn/haar beroep, het burgerschap, de evidente aansluiting met zijn/haar cultuur ... Ondersteuning vanuit de omgeving is noodzakelijk om dit rouwproces te doorlopen. Hierbij is het belangrijk om enerzijds het verlies en het leed te erkennen, maar anderzijds ook de vluchteling aan te moedigen om nieuwe perspectieven te creëren. Integratiebevorderende actoren op de nulde en eerste lijn kunnen die veerkracht aanspreken vanuit een empathische houding. Ook de school kan hieraan meehelpen. De school biedt bovendien regelmaat en brengt structuur aan in de dag. Dat zijn elementen die elk verwerkingsproces faciliteren, dus ook het doorlopen van een rouwproces.

Het is niet evident om de veerkracht van iemand aan te spreken vanuit een empathische houding. Zeker als we de

verhalen van de vluchtelingenkinderen horen of bedenken dat een niet-begeleide minderjarige zich moederziel alleen bevindt in een vreemd land met een vreemde taal, niet wetend of hij/zij mag blijven. Het is dan niet verwonderlijk dat we neigen naar overbescherming of naar ons afwenden vanuit een onmacht. We hebben de neiging om ons af te keren om niet mee te verdrinken in het leed of om overbetrokken te veel op het leed in te zoemen en hierdoor een kans te laten liggen om de veerkracht aan te spreken.

Solentra staat voor Solidariteit en Trauma. Solentra maakt deel uit van PAika, de psychiatrische afdeling van het UZ Brussel voor infants, kinderen en adolescenten. Solentra heeft een grote expertise op het vlak van diagnostische en therapeutische ondersteuning aan vluchtelingen, migrantenkinderen en hun families. Ze bieden ook opleidingen, vormingen en supervisies aan waar nodig. Daarnaast is er een telefonische helpdesk voor alle hulpverleners die vragen hebben over een complexe problematiek bij deze doelgroep en dit willen bespreken met een psycholoog.

Meer info over Solentra kan je vinden op: www.solentra.be.

Kinderen zijn extra kwetsbaar

Kinderen hebben in het migratieproces een bijzondere kwetsbaarheid omdat zij zelf niet aan het roer staan van de beslissing om te migreren, maar het vertrek en de gevolgen ervan moeten ondergaan. Zij hebben hier niet zelf voor gekozen. Ze kunnen het vertrek niet plaatsen, omdat ze bijvoorbeeld uit veiligheidsredenen niet betrokken worden in de voorbereiding. Ze hebben vaak geen afscheid kunnen nemen van familieleden, vrienden, school, buurt, slaapkamer ... Achteraf, zelfs eenmaal veilig in het nieuwe land, wordt vanuit het idee van bescherming gezweven over de vlucht en/of het land van herkomst. Door dit alles ontstaat er vaak een grotere nostalgie en ervaren kinderen een groot gevoel van verlies.

Kinderen voelen zich schuldig

Kinderen koesteren vaak schuldgevoelens, zoals ten opzichte van achtergelaten familieleden. In sommige culturen is het bespreken van trieste zaken taboe. Om hun kinderen te beschermen, hanteren de ouders een stilzwijgen over de vlucht en/of het verleden met eventuele traumatische ervaringen: 'Wat niet weet, niet deert.' Maar kinderen moeten iets begrijpen om het een plaats te kunnen geven. Stilzwijgen kunnen kinderen als volgt invullen om de vlucht te verklaren: 'Mijn ouders hebben iets fout gedaan' of 'Ik heb iets fout gedaan.'

Tegelijkertijd voelen kinderen vaak instinctief aan dat zij de reden van vertrek zijn. Ouders willen door de vlucht hun kinderen immers een betere toekomst bieden. Ze hebben van daaruit vaak onrealistische verwachtingen over die betere toekomst en leggen een grote druk op hun kinderen om het goed te doen, zeker in het kader van onderwijs. Slechtnieuwsgesprekken met vluchtelingouders over schoolse resultaten zijn hierdoor des te deliater. Het hele migratieproces, met de bijgaande verlieservaring, krijgt betekenis en wordt vaak gemeten aan de hand van de schoolcarrière van de kinderen.

Verlies van ankers

Voor de ontwikkeling van een kind – zeker tot de leeftijd van 12/13 jaar – is het

van cruciaal belang om erop te kunnen vertrouwen dat hun ouders hen zullen beschermen. Allerlei ervaringen, gaande van de houding van mensensmokkelaars tot de asielprocedure en gebeurtenissen in het opvangcentrum, leren vluchtelingkinderen dat ouders niet meer almachtig zijn in de grotemensenwereld. In vergelijking met hun ouders passen vluchtelingkinderen zich bovendien vaak sneller aan de nieuwe omgeving aan doordat ze de taal sneller oppikken, flexibeler zijn en meer worden blootgesteld aan de nieuwe omgeving door naar school te gaan. Ze hebben een sneller integratieritme dan hun ouders. Dit kan bijdragen tot het gevoel van verlies van ouders als anker; temeer omdat ouders vaak door hun eigen leed worden geabsorbeerd en kinderen getuige zijn van dit leed.

Bovendien zijn ouders gefragiliseerd in hun ouderrol. Opvoeden betekent je kind volgens bepaalde waarden en normen voorbereiden op en toeleiden naar een plek in de maatschappij. Maar de ouders lezen de nieuwe maatschappij minder snel dan hun kinderen en de waarden en normen die ze (bewust of onbewust) hanteren zijn die van hun cultuur waarin zijzelf zijn opgevoed. Zij moeten zich dus heruitvinden als moeder en als vader. Dit maakt dat vluchtelinggezinnen vaak gezinnen zijn die 'op hun hoofd staan': de familiedynamiek is op hol geslagen. In elk gezin zijn de gezinsrollen voorwerp van veranderingen, maar in vluchtelinggezinnen worden deze wijzigingen in rollen brusk afgedwongen door externe gebeurtenissen. Een mogelijk gevolg hiervan is dat de ouders zich gaan isoleren en zich snel gaan terugtrekken indien een ander het overneemt van hen.

Het is bij vluchtelinggezinnen dan ook van cruciaal belang om samen te werken met de ouders, het niet in hun plaats te doen maar hen aan te moedigen om hun ouderrol op te nemen en samen met hen te kijken naar wat ze wel kunnen doen, samen met hen op zoek te gaan naar hoe ze in de nieuwe omgeving vorm kunnen geven aan het ouderschap. De rol van de school hierbij is voornamelijk om de ouders te ondersteunen door hen te begrijpen (wat zijn hun verwachtingen, waarden en normen) en hen de nieuwe omgeving te leren lezen.

Alle vluchtelingen gaan door een rouwproces. Dit rouwproces mag je niet psychiatriseren of therapeutiseren.

Trauma bij vluchtelingen

Een trauma is een ervaring of situatie die emotioneel zo pijnlijk en levensbedreigend is dat het mensen hun vermogen om met gebeurtenissen om te gaan fruikt en hen machteloos achterlaat. Het is een ernstig letsel dat een ernstige impact heeft op het brein en het functioneren van een persoon. Vluchtelingen zijn vaak slachtoffer van een traumatische gebeurtenis – in hun thuisland, tijdens de vlucht of in het land van aankomst.

Symptomen van trauma

- Trauma uit zich in volgende symptomen:
- herbeleven: terugkerende, onvrijwillige intrusieve herinneringen, gedachten, beelden, gevoelens, nachtmerries, flashbacks, repetitief spel
 - vermijden
 - intern: vermijden van pijnlijke herinneringen, gedachten en gevoelens
 - extern: vermijden van plaatsen, mensen of objecten die verontrustende herinneringen, gedachten of gevoelens opwekken over of nauw verbonden zijn met de traumatische gebeurtenis(sen)
 - negatieve gedachten of humeur
 - hyperarousal: prikkelbaar gedrag of woede-uitbarsting, roekeloos of zelfdestructief gedrag, concentratiestoornissen, slaapproblemen

Als bovenstaande reacties langer dan 1 maand aanhouden, spreekt men van PTSS – posttraumatische stressstoornis (volgens DSM-V – the Diagnostic Statistic Manual, version V).

Bij trauma zien we op korte termijn zowel actieve als passieve verdedigingsmechanismen terugkomen zoals: slaapproblemen, zich afscheiden van de buitenwereld, gevoelsvervlakking, de onmogelijkheid ervaren om zich te richten op de toekomst, angst, wantrouwen, flashbacks, aandachts- en concentratieproblemen, amnesie en somatisatie.

Foto: harits-mustya-pratama-unsplash

Op lange termijn uit trauma zich mogelijk in een conflict tussen het willen vertellen en het niet willen vertellen van de gebeurtenissen (totale ontkenning, dissociatie, hysterie, depressie, zelfmoord), verhoogde alertheid, angst in alle vormen, vermijdingsgedrag, herbeleving van het trauma (dromen, beelden, gevoelens), relatieproblemen, seksuele problemen, schaamte, schuldgevoelens en verwijten, woede en wraak.

Niet alle vluchtelingen zijn getraumatiseerd. Cijfers lopen sterk uiteen, maar studies wijzen uit dat vluchtelingenkinderen ongeveer 10 % meer kans op trauma hebben dan de leeftijdsgenoten in het land van aankomst.

Trauma vraagt om gespecialiseerde begeleiding

Trauma en posttraumatische stressstoornis (PTSS) kan vluchtelingen en migranten vaak beletten om op een volwaardige manier te functioneren in de maatschap-

pij. Om opnieuw een leven en een toekomst te kunnen opbouwen, is het erg belangrijk dat deze mensen op een adequate manier ondersteund en begeleid worden.

De grote uitdaging bij de vluchtelingen stelt zich in een juiste diagnose en een efficiënte doorverwijzing naar een gespecialiseerde behandeling. Trauma bedt zich in in een rouw- en acculturatieproces. Dat zijn ook bronnen van veel stress en dus ook bronnen van psychosociaal leed. Een leed dat zich niet per se oplost door erover te praten maar door te kijken wie in de nieuwe omgeving hen kan ondersteunen om nieuwe perspectieven te creëren.

Het is belangrijk om samen met de cliënt inzicht te krijgen in wat de grootste bronnen van leed zijn en te kijken welke hulpbron hierbij nodig is en zo een juiste differentiaaldiagnose te maken en de juiste 'behandeling' voorop te stellen. Dat vergt een brede visie op gezondheid en een

maatschappij die de veerkracht aanspreekt en het vluchtelingengezin helpt de nieuwe maatschappij te leren lezen. Op die manier kunnen ze hun plek vinden in de nieuwe maatschappij. Verbondenheid is immers de basis van welbevinden.

Bij een doorverwijzing voor traumatherapie draait alles rond timing: een te vroege doorverwijzing maakt dat traumatherapie niet efficiënt of zelfs niet mogelijk is. Het vluchtelingengezin is dan nog niet klaar om naar het leed uit het verleden te gaan. Hiertoe zijn allerlei obstakels: er is het stigma, het taboe, het culturele aspect.

Bij een doorverwijzing voor traumatherapie draait alles rond timing: een te vroege doorverwijzing maakt dat traumatherapie niet efficiënt of zelfs niet mogelijk is.

Foto: pixabay

Anderzijds is het ook gezond om geen leed toe te voegen als je in het hier en nu nog volop in het leed zit. Met andere woorden, er moet genoeg perspectief zijn, genoeg draagvlak, genoeg positief functioneren om de moed te hebben om naar de pijnlijke ervaringen te gaan.

De school biedt regelmaat en brengt structuur. Dat zijn elementen die elk verwerkingsproces faciliteren, dus ook het doorlopen van een rouwproces.

Samenwerken met alle integratiebevorderende actoren en hen ondersteunen om deze vluchtelingen met trauma een perspectief te bieden, is cruciaal om een efficiënt traumatherapeutisch aanbod te doen. Solentra biedt hiertoe de PACCT-methodiek® aan. PACCT staat voor 'psychiatry assisting the cultural diverse community in creating healing ties'. De methodiek heeft als doel de hulpverlening voor vluchtelingen doeltreffender en laagdrempelig te maken. PACCT is tweesporig en biedt enerzijds psychische ondersteuning en diagnostiek aan kinderen en hun gezin. Anderzijds ondersteunt het de hulpverleners in de dagelijkse leefomgeving van de kinderen in hun ervaring met interculturele aanpak, het belang en de gevolgen van migratie, trauma en de detectie van (etho)psychiatrische problemen. Scholen zijn hiertoe een geprivilegieerde plek om vluchtelingenkin-

deren met een vermoeden van een psychisch probleem te benaderen. De locatie is niet stigmatiserend. Er is een gemeenschappelijk belang met de ouders, namelijk de schoolse ontwikkeling van hun kinderen. Dit spontane gemeenschappelijke interessegebied leidt gemakkelijk tot een vertrouwensband, waarop men dan met groot respect delicate zaken bespreekbaar kan maken.

Kinderen en jongeren toeleiden naar hulp

Om inzicht te krijgen in mogelijke problematieken of trauma bij vluchtelingenkinderen is het belangrijk om hun leefwereld te verkennen en zicht te krijgen op de processen die er spelen met betrekking tot migratie, cultuur, rouw en afscheid. Een brede visie op gezond-

heid dringt zich op, waarbij je niet alleen rekening houdt met het kind of jongere en zijn temperament en persoonlijkheid, maar ook met de context in microbetekenis (systemen waar het kind dagelijks mee in aanraking komt) en macrobetekenis (systemen in de maatschappij waarin hij leeft zoals cultuur, religie, racisme, politiek ...). Zo'n analyse laat toe om de bronnen van psychisch leed te ontdekken en geëigende oplossingen voor te stellen.

Vluchtelingenkinderen hebben ongeveer 10 % meer kans op trauma dan de leeftijdsgenoten in het land van aankomst.

Tips voor CLB-medewerkers

- **Ondersteun scholen in het aanspreken van de veerkracht van het vluchtelingenkind.** Leer hen te focussen op wat het kind kan en hoe het in de nieuwe omgeving oude vaardigheden terug kan beoefenen zodat de narratieve draad van zijn/haar leven terug kan worden opgepikt.
- **Werk met de ouders en betrek hen.** Je kinderen toevertrouwen aan een systeem dat je vreemd is en waarvan je de taal niet machtig bent, is niet gemakkelijk. Moedig hen aan. Non-verbaal gedrag, zoals een duim elke ochtend bij het afzetten van hun kinderen, kan hierbij het verschil maken. Gebruik de kinderen niét als tolk bij gesprekken met betrekking tot het schools functioneren van een kind.
- **Leer leerkrachten om van de school een veilige plek te maken** door voorspelbaarheid en structuur te installeren zodat de school een plek wordt waar het vluchtelingenkind in eerste plaats kind kan zijn, leergierig, nieuwsgierig.
- **Indien leerkrachten ondanks een veerkrachtbevorderend klimaat toch merken dat sommige vluchtelingenkinderen niet meekunnen, observeer het kind** en kijk samen met de leerkrachten en de ouders of dit zorgwekkende gedrag zich ook stelt thuis of op de speelplaats en hoe het kind en zijn/haar familie in zijn oude omgeving functioneerde.
- **Observeer**, meer dan af te gaan op de verhalen.
- **Ga niet te gauw uit van trauma.** Indien de leerkracht zich ongerust maakt rond bepaalde signalen, verzamel informatie over het functioneren van het kind in het land van herkomst en thuis. Neem tijd voor zo'n gesprek en begin met na te gaan of je een mandaat hebt om over delicate zaken te praten, of er een werkrelatie bestaat tussen jou en de ouders. Vele van de vluchtelingenouders komen uit culturen waar problemen worden opgelost in familieverband. De drempel om te praten over delicate zaken met outsiders is des te groter.
- **Vroegdetectie van psychische problemen die een professionele ondersteuning nodig hebben, is van cruciaal belang.** Moeilijkheden zoals taalbarrières en financiële problemen zorgen er namelijk voor dat maar een klein aantal jongeren en/of ouders zelf psychiatrische of psychologische hulp zoeken. Daarnaast is er ook de culturele drempel. Meer dan in de westerse wereld, bestaat er in andere culturen een stigma rond psychiatrische hulp. Vaak zijn migrantengezinnen zelfs niet bekend met psychiatrische ziektebeelden omdat psychiatrie een westerse discipline is. Als zowel leerkrachten als het CLB alert zijn voor zichtbare, maar ook minder zichtbare symptomen die het kind of de jongere vertoont, kan de gepaste hulp ingeschakeld worden.
- **Eerder dan de juiste differentiaal diagnose, staat bij vroegdetectie de observatie voorop dat het gedrag dat het kind manifesteert zijn ontwikkeling in gevaar brengt. Wees omzichtig met een doorverwijzing en gun de ouders en jezelf de tijd om een gedragen hulpvraag te creëren.** Niet zelden voelen migrantenouders zich in het begin op het matje geroepen, interpreteren ze de doorverwijzing naar hulp als een boodschap van gek te worden bevonden of denken ze dat er gevoelens van racisme of discriminatie meespelen. Ga hierbij uit van een brede visie op gezondheid. Heb oog voor de definitie van stressbronnen door de ouders en voor oplossingen die ze zelf aandragen. Bouw daarop verder om de oplossingen in onze maatschappij aan te reiken.

Aanbod van Solentra voor hulpverleners

Gezien de complexiteit van de problematiek van vluchtelingen, zet Solentra sterk in op deskundigheidsbevordering van hulpverleners, waaronder CLB-medewerkers. Dit doet ze via:

- **helpdesk:** je kan elke werkdag de helpdesk bellen als je met vragen zit die gerelateerd zijn aan de psychische gezondheid bij mensen met een migratie-achtergrond. Je kan er terecht voor inhoudelijke vragen om samen na te denken over de volgende stap in een dossier, om samen bepaalde informatie te analyseren, maar ook om even te ventileren indien bepaalde gebeurtenissen je geraakt hebben of in de war brachten ...;
- **opleiding /vorming/intervisie:** Je kan opleidingen op maat, inter- en supervisie met betrekking tot de thema's in dit artikel aanvragen.

Traumapsychologen ondersteunen CLB in het omgaan met trauma en cultuursensitief werken

Marleen Van den Mooter

Marleen Van den Mooter is verantwoordelijke kansenbevordering en diversiteit voor Vrij CLB Netwerk.

Sinds januari 2017 zijn in Vlaanderen en Brussel per provincie ook verschillende psychologen aangesteld om CLB-medewerkers, scholen en leerkrachten te ondersteunen bij de begeleiding van vluchtelingenkinderen. Deze traumapsychologen ondersteunen CLB-medewerkers om de begeleiding van deze leerlingen op te nemen binnen hun reguliere werking. Verder kunnen ook scholen en leerkrachten met vragen bij hen terecht. Samen met het CLB wordt er naar een oplossing gezocht.

Schets van het project

In december 2017 werd er een BVR goedgekeurd voor de ondersteuning van asielkinderen met een traumaproblematiek door de CLB's, lopende van 1 december 2016 tot 30 november 2017 en na bijsturing tot 31 januari 2018. Het project werd verlengd tot 31 januari 2019. Een nieuwe aanvraag tot verlenging wordt opgemaakt.

Heel wat achtergrondinformatie over het project (doelstelling, trauma en cultuursensitief werken, contactgegevens per provincie) kan je terugvinden via de website van het departement onderwijs en vorming - <http://onderwijs.vlaanderen>.

be/nl/omgaan-met-trauma-en-cultuursensitief-werken#tools.

Opdracht van traumapsychologen

- Ondersteunen bij het herkennen van en omgaan met trauma bij leerlingen met een vluchtverhaal door kennisoverdracht.
- Helpen bij het vertalen van de onderwijsnoden van leerlingen met een vluchtverhaal.
- Uitbouwen van een netwerk in het kader van de draaischijffunctie van het CLB voor de (trauma)begeleiding.

Stand van zaken

Elke CLB-medewerker met een vraag rond trauma en cultuursensitief lesgeven kan terecht bij de traumapsychologen van zijn provincie. Zij werken vooral ondersteunend naar de CLB-medewerkers toe. Zij kunnen de vraag verder verkennen en helder krijgen, een advies formuleren, samen met de CLB-medewerker (en de school) rond de tafel gaan zitten om de casus te bespreken, mogelijke doorverwijzingen aanreiken ...

Momenteel hebben binnen elk centrum een aantal CLB-medewerkers vorming gevolgd rond trauma en cultuursensitief

werken. Deze mensen zijn vaak de ankerfiguren anderstalige nieuwkomers en vluchtelingen. Alle materialen aan de basis van deze vorming, werden samengebracht in een syllabus, die aan elk CLB bezorgd is, zowel op papier als via digitale weg. Scholen kunnen vorming volgen (of hebben het al gevolgd), bij voorkeur samen met de betrokken CLB-medewerker. Via deze vormingen wil men scholen (en CLB-medewerkers) concrete handvatten aanreiken om de aanpak van school beter af te stemmen op leerlingen met een vluchtverhaal en dit binnen de brede basiszorg en de verhoogde zorg. Het materiaal is uitgewerkt onder de vorm van een 10-tal fiches, die enkel na het volgen van de vorming ter beschikking komen van de school en de leerkrachten.

En verder ...

Omdat het project eindig is, zoeken de traumapsychologen samen met de pedagogische begeleidingsdiensten en de CLB's naar mogelijkheden om het project, na stopzetting, te borgen en op lange termijn levendig te houden zodat jongeren met een vluchtverhaal en/of trauma alle kansen krijgen om te participeren aan onze samenleving.

Referenties

- (1) Zie de ecologische visie van Bronfenbrenner U. (1977) Toward an experimental ecology of human development. *American psychologist*, 32, 513-53.